

בין אבל אישי וציבורי: תופעת ההנצחה באמצעות סטיקרים במלחמת חרבות ברזל

רות פרנקנבורג^{1,2} ואיילת אורג'י

¹ בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד, אוניברסיטת בר-אילן
² בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל אביב

תקציר

רקע: סטיקרים (דְבָקוּיִת) משמשים מזה עשורים ככלי מרכזי להעברת מסרים חברתיים, פוליטיים ותרבותיים בארץ ובעולם. בישראל הם הפכו לאמצעי בולט להנצחה ולביטוי זיכרון קולקטיבי בעקבות אירועי השבעה באוקטובר 2023.

מטרת המאמר: במחקר זה בחנו את תופעת סטיקרי ההנצחה שהחלו להופיע במרחב הציבורי הישראלי מאז השבעה באוקטובר, תוך ניתוח היבטים חזותיים, טקסטואליים ומרחביים שלהם, והתבוננות על האופן שבו היבטים אלו משקפים אלמנטים אישיים וציבוריים בתהליך האבל הקולקטיבי הישראלי.

שיטת המחקר: המחקר בוצע בשיטה איכותנית, בהתבסס על גישת האתנוגרפיה של טקסטים וניתוח תוכן חזותי, תוך שימוש בגישה אינדוקטיבית – כך שהממצאים והתמות נבנו מן הפרט אל הכלל.

ממצאים: במחקר זה זיהינו כיצד הסטיקרים משקפים משמעויות שנעות בין המרחב הפרטי לציבורי בשלושה ממדים שונים: מרחבי ההדבקה, הבחירות הטקסטואליות והעיצוב החזותי. ניתוח הסטיקרים מגלה מגוון ביטויים אישיים ולאומיים, שחלקם מתמקדים בזיכרון האישי של הנופלים, ואחרים משקפים נרטיבים לאומיים וסמלים ממלכתיים.

מסקנות והשלכות לפרקטיקה: ממצאי המחקר ממחישים כי הסטיקרים אינם משמשים רק כמחוות פרטיות, אלא הינם חלק מפרקטיקה רחבה של הבניית זיכרון קולקטיבי והנצחה בעלות נוכחות משמעותית במרחב, אשר מעצבת את השיח הציבורי סביב האבל. המחקר מציע יישומים מעשיים של כיווני הסדרה ומיסוד פיזי ווירטואלי של הסטיקרים, לצד המשך התפתחות ספונטנית של התופעה, שילוב הכשרות ייעודיות לעובדים סוציאליים, ושימוש בסטיקרים ככלי טיפולי ברמה הפרטנית, הקבוצתית והקהילתית.

מילות מפתח: סטיקרים, חרבות ברזל, הנצחה, זיכרון קולקטיבי, קשרים מתמשכים עם המת, הבניית משמעות לאובדן

מבוא

משירת הסטיקר 2004 לקינת הסטיקר 2024: סטיקרים בעבר וכיום

סטיקרים¹ מהווים מדיום עוצמתי לתקשורת חזותית ולביטוי פוליטי בחברה העכשווית, וממלאים מגוון תפקידים, בהם אמצעי להעברת מסרים ברחבי העולם וגם בישראל (סלומון, 2001; Cole, 2021). הסטיקרים מאפשרים העברת רעיונות מורכבים באמצעות תמונות, סמלים וטקסטים, ובכך מסייעים לפרטים ולקבוצות להביא לידי ביטוי מגוון דעות ומעודדים שיח חברתי ושנויים חברתיים (Bloch, 2000; Cole, 2021; Salamon, 2017). המגוון הרב של הסטיקרים מאפשר להם לשמש ככלי להבניית זהות, להנצחה וליצירת אמנות רחוב (Awcock & Rosenberg, 2024; Chiluiwa, 2008; Reershemius, 2019). לצד זאת משמשים הסטיקרים גם כלים לאקטיביזם חברתי, להעלאת מודעות לנושאים ספציפיים ולגיוס קהילות (Awcock, 2021).

מחקרים ברחבי העולם בחנו את תופעת הסטיקרים בהקשרים שונים, כגון הברקזיט בבריטניה (Awcock, 2023), זכויות טרנסג'נדרים (Awcock & Rosenberg, 2024), בחירות לנשיאות בפולין (Cole, 2021), ביטויים שונים של השתייכות דתית (Chiluiwa, 2008) ועוד. עם זאת, חוקרי התופעה מסכימים כי ההתייחסות האקדמית אליה עודנה לוקה בחסר, בהתחשב בהיקף השימוש בסטיקרים למטרות שונות ברחבי העולם.

בהקשר הישראלי, הסטיקרים מילאו בעבר חלק משמעותי בעיצוב השיח הפוליטי והחברתי במדינה (סלומון, 2001; Bloch, 2000; Salamon, 2017). סטיקרים הם למעשה צורה נוספת של גרפיטי מודרני, המספק לאנשים הזדמנות להביע את דעותיהם בנושאים חברתיים ופוליטיים, להשמיע תלונות או למחות נגד אי-צדק (Bloch, 2000). הסטיקרים הם מעין "שיחה", הנתפסת כפרקטיקה חברתית אשר בונה את החברה, ובמקביל מדגימה כיצד היא פועלת (Chiluiwa, 2008). הם זולים להדפסה וקלים להדבקה ולהפצה (Awcock, 2021), ובכך משמשים כלי מעשי לקיום שיח ציבורי, במיוחד עבור אלה שאין להם הכוח או המשאבים להפיץ מסרים בערוצים פורמליים, כגון כלי תקשורת ממוסדים ומדיניות ציבורית. כאמצעי תקשורת בלתי פורמלי, הסטיקרים מאפשרים דיאלוג מחוץ לערוצים הרשמיים והמוסדיים, ונותנים הזדמנות לאנשים מן השורה להביע את עצמם בחופשיות (Reershemius, 2019).

הסטיקרים כאמצעים להנצחה ולזיכרון שהחלו להופיע במרחב הציבורי הישראלי מאז טבח השבעה באוקטובר הפכו את המרחבים הציבוריים לאתרי אבל וזיכרון קולקטיביים (Frankenburg & Oreg, 2024). המחקר הנוכחי מתבונן על תופעת סטיקרי ההנצחה והזיכרון הללו, ובוחן את הממדים האישיים והציבוריים שלהם. המחקר מתמקד בניית הסטיקרים דרך שלושה היבטים: המרחב שבו הם מודבקים, הטקסטים שנכתבו בהם, והעיצוב החזותי שלהם. במחקר אנחנו מזהות ומצביעות על המסרים המרכזיים המועברים דרך הסטיקרים, בהתכתב עם גישות ותאוריות העוסקות בהתמודדות עם אובדן, הן ברמה האישית והן ברמה החברתית-ציבורית. לבסוף אנו בוחנות את יישומם של הממצאים בהקשר הייחודי של החברה הישראלית בתקופה שלאחר אסון השבעה באוקטובר.

¹ על פי האקדמיה ללשון העברית, המונח העברי לסטיקר הוא "דִּבְקִית". במאמר זה בחרנו להיצמד למונח סטיקר, אף שזהו מונח לועזי, על מנת להישאר קרובות לדרך הביטוי השגורה בציבור.

סקירת ספרות

“לנצח אחי... אזכור אותך תמיד”: זיכרון קולקטיבי והנצחה

על מנת להבין את תופעת הסטיקרים ככלי להנצחה ולשימור זיכרון, נביט אל ההיסטוריה של מושג הזיכרון, הזיכרון הקולקטיבי וההנצחה. בעשורים האחרונים, חוקרים רבים חקרו והמשיגו את מושג הזיכרון (Escobar, 2022; Halbwachs, 1941/1992; Kansteiner, 2002; Olick, 1999), ובפרט בתור אירוע חברתי (Roediger et al., 2001). הבלוואך (Halbwachs, 1941/1992), שהיה מראשוני חוקרי הזיכרון, טען שהזיכרון האנושי יכול לתפקד רק בתוך הקשר קולקטיבי, שכן התהליך הקוגניטיבי האינדיבידואלי הוא חלק מתהליך קולקטיבי המוטבע במארג של מערכות יחסים והקשרים חברתיים-היסטוריים (Escobar, 2022; Halbwachs, 1941/1992).

אפשר להגדיר זיכרונות קולקטיביים כזיכרונות בודדים המשותפים לחברי קהילה, ונוגעים לזהות הקולקטיבית שלה (Hirst et al., 2018). זיכרון אינו רק תיאור של העבר, אלא הוא מגלם באופן מהותי את התהליך שבו אנשים וחברות נעים לעבר ההווה והעתיד. בהקשר של זיכרון הנפטר, ניתן להבין את מושג הזיכרון ככוח חיים המתגלם בתהליך של סולידריות רוחנית, ולפיו זיכרונות מתעוררים לחיים כאשר אלה שזוכרים יוצרים קשרים עם אלה שכבר אינם נוכחים פיזית. תהליך זה מספק משמעות ותכלית לאלו שנותרו מאחור (Escobar, 2022).

זיכרון קולקטיבי הוא תמיד סלקטיבי, ולקבוצות שונות יש זיכרונות קולקטיביים שונים. ג'לין (Jelin, 2003) מציע לשים לב לתהליכים החברתיים של הבניית זיכרון – למשל, לעקוב מי מהווה גורם חברתי משמעותי בעיצוב הזיכרון, ומי אינו נכלל בכך. קונווי (Conway, 2010) מדגיש שלושה היבטים של זיכרון קולקטיבי: אמונות לגבי העבר, רגשות לגבי העבר ושיפוט מוסרי לגבי העבר. היבטים אלו ממוקדים בזיכרון העבר, אך לצד זאת מייצרים חיבור להווה ולעתיד המדומיין, ועל כן הם בעלי משמעות והשלכות להווה ולעתיד. כך, זיכרון קולקטיבי אינו מתייחס למה שקרה באופן אובייקטיבי, כי אם לתחושותינו לגבי אירועי העבר. הזיכרון הקולקטיבי קשור למה שקבוצות חברתיות בוחרות לשמר כחשוב, וכפועל יוצא מכך, משקף גם בחירה של מה שיישכח (Conway, 2010; Schwartz, 2009; Zerubavel, 1999). הבנה זו לגבי השפעתו של זיכרון קולקטיבי על עיצוב הנרטיב והחוויה לגבי אירועי העבר, היא מרכיב חשוב בבחינת תופעת הסטיקרים והשלכותיה על החברה הישראלית.

זיכרון קולקטיבי והנצחה הם מושגים קשורים אך שונים: ההנצחה משמשת אמצעי ליצירת זיכרון קולקטיבי (Halbwachs, 1992). אנשים זוכרים חוויות שחוו בעצמם, אולם לומדים על חוויות של אחרים בלי לזכור אותן בפועל. ההנצחה משמשת דרך להפוך מידע לזיכרון משותף, והיא תמיד מתרחשת בהקשר חברתי – במשפחה, בקהילה או במדינה (Roediger et al., 2000; Saito, 2010). לפי הבלוואך (Halbwachs, 1941/1992), הנצחה היא “אלכימיה” ההופכת ידע היסטורי לזיכרון קולקטיבי, והופכת את הפרשנויות הטעונות רגשית של אירועי עבר לחלק בלתי נפרד מהזהות החברתית של אנשים בהווה ובעתיד. במסגרת תהליך ההנצחה, אנשים הופכים מקהל/מתבוננים לשחקנים/משתתפים בתהליך הבניית הזיכרון הקולקטיבי. יתר על כן, אין צורך שכל החברים בקבוצה יהיו נוכחים באותו מרחב פיזי כדי שתהליך ההנצחה ישמש כפרקטיקה קבוצתית (Saito, 2010).

דרכי ההנצחה והזיכרון מתחלקות לשני סוגים עיקריים (Reershemius, 2024): הנצחה ממוסדת, הכוללת אנדרטאות, מוזאונים ואתרי זיכרון רשמיים; והנצחה עממית, המתבטאת ביוזמות העולות מהשטח כמו ציורי קיר, אתרי אינטרנט אישיים ומוצרי זיכרון (Conway, 2010). שני סוגי ההנצחה משקפים את הצורך האנושי העמוק בשימור זיכרונות. במחקר זה נתמקד בהנצחה שצמחה מתוך השטח – תופעת הסטיקרים להנצחה, שהחלה בעקבות טבח השבעה באוקטובר 2023.

“מישהו הולך תמיד איתי”: קשרים מתמשכים עם המתים

אחת הגישות המעניינות בחקר התהליך הפסיכולוגי והנפשי שחל לאחר אובדן היא גישת הקשרים המתמשכים (continuous bonds) עם המתים. גישה זו ממשיכה את רעיון ה“הליכה עם המתים”, המוכר בהקשר של אבל ושכול (Klass et al., 2014). הגישה מכירה בכך שלמרות סופיות המוות, מערכת היחסים בין האבל לנפטר יכולה להמשיך ואף להתפתח לאורך זמן; אנשים ממשכים לקיים קשר פסיכולוגי עם יקיריהם שנפטרו באמצעות טקסים, זיכרונות ומחוות סמליות (Klass et al., 2014; Oreg, 2020). האבלים מוצאים דרכים מגוונות לשמר את זכר יקיריהם, ושואבים נחמה וכוח מהקשר המתמשך. ביטויים לכך ניתן למצוא במחשבות, בשיחות עם המת, בביקורים בקבר, ובהמשך עיסוק בפעילויות שהיו משמעותיות לנפטר או משותפות לנפטר ולאבל (Oreg, 2020). הקשרים המתמשכים באים לידי ביטוי גם בכך שהאבלים משלבים את הנפטר בנרטיב ובזהות שלהם, מאמצים את ערכיו ותכונותיו, ורואים בזכרו חלק משמעותי מסיפור חייהם (Klass et al., 2014; Neimeyer, 2016; Prigerson & Maciejewski, 2008; Oreg, 2019, 2020).

גישת הקשרים המתמשכים מדגישה אפוא את המשכיות הקשר עם הנפטר, ואת חשיבותה של תחושת הקשר כאמצעי להתמודדות עם האובדן ומציאת משמעות בתהליך האבל (Neimeyer, 2016; Prigerson & Maciejewski, 2008). גישה זו נחקרה והומשגה רבות בהקשר של אבל פרטי, אבל יש לה משמעות והשלכות גם בהתבוננות על תהליכי אבל קהילתיים וחברתיים (Klass, 2006). מחקרים שהתמקדו בזווית הקהילתית של קשרים מתמשכים בחנו למשל קינות על נפטרים בקרב הקהילה התימנית (Gamliel, 2007), אתרי זיכרון וירטואליים כקהילת תמיכה (Klaassens & Bijlsma, 2014) והמשך הקשרים עם הנפטרים באמצעות פוסטים בפייסבוק (Kasket, 2012). במחקר זה ננסה לבחון כיצד גישת הקשרים המתמשכים יכולה לתת פשר לתופעת הסטיקרים להנצחה.

הבניית משמעות באובדן

הסטיקרים, כפי שנראה בהמשך, מציגים טקסטים ותמונות מלאי משמעויות שונות. על מנת לעמוד על החיבור בין משמעויות אלו לתהליכי האובדן, נבקש לבחון כיצד אבלים מבנים משמעויות לאובדנים שחוו. אבל הוא תהליך שחווים בני אדם בעקבות מוות של אדם קרוב (Gillies & Neimeyer, 2006). על פי ניימאר (Neimeyer, 2001) וחוקרים אחרים בעקבותיו (למשל: Oreg, 2019, 2020; Barak, & Leichtentritt, 2015), הבניית המשמעות לאובדן היא מוקד משמעותי בתהליך האבל, ויש לה תפקיד מרכזי בהתמודדות עימו, בכך שהמשמעות מהווה מעין פרשנות חדשה לאירועים (כהן, 2015; Ben-Shlomo et al., 2024). אבל אינו תהליך פנימי בעיקרו, אלא זהו תהליך חברתי מורכב, שכן האבלים מחפשים בדרך כלל משמעות במעבר בלתי

מבוקש זה – לא רק בתחומים אישיים ומשפחתיים, אלא גם בתחומים קהילתיים רחבים יותר, ואף בתחומים תרבותיים (Neimeyer et al., 2014).

הבניית המשמעות נתפסת כאסטרטגיית התמודדות הכוללת שלושה מרכיבים: ראשית, הבנת האובדן עצמו (למה זה קרה לי?); שנית, מתן המשמעות למה שקרה (מה למדתי ממה שקרה?), ולבסוף, יצירת זהות מחודשת אחרי האובדן (מי אני לאחר האובדן?). הבנת האובדן כחלק מהבניית משמעות מחדדת את הצורך לחפש את ההגיוני והבטוח בתוך המציאות הכאוטית שנוצרה בעקבות המוות. הניסיון להבין את האובדן וסיבותיו מתיישב עם הצורך להשיב את הסדר, הביטחון והוודאות לחיים (Gillies & Neimeyer, 2006; Neimeyer, 2001).

מנקודת מבט הבנייתית, מציאת יתרונות ופוטנציאל צמיחה באובדן מהווה אמצעי להבניית המשמעות החדשה בחיים שאחריו (כהן, 2015; Gillies & Neimeyer, 2006). מרכיב יצירת הזהות המחודשת מדגיש כי האבלים מייצרים לעצמם זהות חדשה כחלק מתהליך הבניית המשמעות. בדומה להבניית הזיכרון הקולקטיבי, גם הבניית המשמעות מתקיימת בתוך הקשר חברתי, כך שהפרטים האבלים במעגלים השונים משפיעים ומושפעים מהסביבה והחברה, ומיחסם של אחרים לאובדן (Rosen & Kuehlwein, 1996). במחקר זה נבחן במבט מאקרו כיצד הבחירות של פרטים ומשפחות בעיצוב הסטיקרים ובהדבקתם במרחב הציבורי משקפות משמעויות ופרשנויות שונות לחוויית האובדן והאבל, לעיתים בדגש על המלחמה וסיבת המוות, ובמקרים אחרים בדגש על החיים, התחביבים והאופי של הנפטרים.

מתוך עולמות התוכן של הזיכרון הקולקטיבי וההנצחה, לצד גישת הקשרים המתמשכים והבניית המשמעות באובדן, במחקר הנוכחי אנחנו מבקשות להתבונן על המרחב הציבורי בישראל, שהתכסה בסטיקרים להנצחה מאז טבח השבעה באוקטובר 2023 והמלחמה שפרצה בעקבותיו. הנחת המוצא שלנו היא שסטיקרים אלו, שנוצרו על ידי בני משפחה וחברים אבלים, וכן התפשטותם המהירה (Frankenburg & Oreg, 2024), מספרים משהו על עוצמת השכול בחברה הישראלית ועל גווניו השונים. במחקר נבקש לבחון כיצד באות לידי ביטוי משמעויות ציבוריות ולאומיות, לצד משמעויות אישיות ואזרחיות, הן בעיצוב הטקסטואלי והחזותי של הסטיקרים והן בבחירה להדביקם במקומות מסוימים.

שיטה

גישת המחקר

המחקר בוצע בשיטה איכותנית בגישה האתנוגרפית, במטרה לבחון את האופן שבו ביטויים ומשמעויות אישיות וציבוריות באות לידי ביטוי במרחבי ההדבקה ובעיצוב הטקסטואלי והחזותי של הסטיקרים שהופיעו בעקבות מלחמת חרבות ברזל. המחקר מאמץ את גישת האתנוגרפיה של טקסטים (ethnography of text), אשר פותחה על ידי באסו (Basso, 1974) והורחבה על ידי בלומרט (Blommaert, 2004) ונוי (Noy, 2015). גישה זו מציעה להתבונן על טקסטים כפרקטיקות חברתיות אשר יוצרות ומעצבות משמעות במרחב הציבורי. נוסף על כך, המחקר השתמש בכלי ניתוח תוכן חזותי (visual data analysis), המאפשר פענוח והבנת משמעויות מתוך תכנים חזותיים כמו תמונות, סרטונים, גרפים ואינפוגרפיקה, באמצעות בחינה שיטתית של דפוסים ומגמות באלמנטים השונים שלהם, בקומפוזיציה ובהקשר (Pain, 2012).

איסוף הנתונים

הנתונים נאספו במהלך כעשרה חודשים ברחבי ישראל, באמצעות שילוב בין כמה אסטרטגיות מחקריות. ראשית ערכנו תיעוד שיטתי יום-יומי של מדבקות זיכרון בכל מקום שבו נתקלנו בהן, תוך תיעוד מדקדק של ההקשר המרחבי והפיזי. כמו כן נעזרנו בדגימת כדור שלג דרך רשתות חברתיות וקבוצות וואטסאפ לאיסוף ממצאים נוספים. המדגם הסופי כלל 800 מדבקות זיכרון המתייחסות לאירועי השבעה באוקטובר ולמלחמה שבאה בעקבותיהם, שנאספו בין מרץ לדצמבר 2024.

ניתוח הנתונים

תהליך ניתוח הנתונים התבסס על גישה המשלבת ניתוח תמטי (Braun & Clarke, 2006) עם ניתוח חזותי (Pain, 2012). הניתוח התבצע בשיטה אינדוקטיבית, היוצאת מן הפרט אל הכלל. כלומר, דרך בחינה שיטתית וחוזרת של הממצאים זיהינו כמה היבטים חוזרים בהם, שהפכו לתמות המרכזיות: ביטויים אישיים וציבוריים העולים מהסטיקרים. בביטויים אלה נמצאו שלושה רכיבים שונים: מרחב ההדבקה, התכנים הטקסטואליים והעיצוב החזותי של הסטיקרים. לדוגמה, ברכיב מרחבי ההדבקה זיהינו כי תמונות הסטיקרים שמגיעות אלינו מעידות על הדבקה במקומות מגוונים, הן במרחבי פרטיים כמו על דלת בית (תמונה 1.2), והן במרחבים ציבוריים כמו בנחל תבור (תמונה 2.1). ברכיבים החזותיים, זיהינו בין השאר מוטיב חוזר של צבעי יחידות צבאיות כמו גבעתי (תמונה 5.4) וגולני (תמונה 5.5), ונוכחות של דגלי ישראל (תמונות 5.3, 5.6).

לאחר זיהוי ההיבט האישי והציבורי, ביצענו בשלב הראשון קידוד של כלל המדבקות, ובמהלכו זיהינו את שלושת המרכיבים המרכזיים וקידדנו את הסטיקרים בהתאם. בהמשך ערכנו ניתוח תוכן מקיף שכלל מיפוי וקטלוג של סוגי המסרים, שימושי השפה, הנרטיבים המרכזיים וההקשרים התרבותיים המשתקפים במדבקות. במקביל, ערכנו ניתוח חזותי שכלל בחינה מעמיקה של היחסים בין הטקסט לתמונה, כלומר, האם יש קשר בין הטקסט לתמונה ואם כן מהו, איזה שימוש נעשה בסמלים ובדימויים, מהן בחירות הצבעים ומה משמעויותיהן, ובחנו מיקומי הדבקה שונים.

תהליך הניתוח המתקדם כלל סינתזה של הממצאים הראשוניים וזיהוי דפוסים חוזרים, ראשית על ידי כל חוקרת בנפרד, ולאחר מכן תוך הצלבה ובחינה מחדש של הקידוד והפרשנויות, מתוך שאיפה לחזק את מהימנות הממצאים באמצעות דיאלוג מתמשך בין החוקרות וחידוד הפרשנויות. התמות שזוהו קושרו למסגרות תאורטיות של זיכרון קולקטיבי, קשרים מתמשכים, הבניית משמעות לאובדן והנצחה במרחב הציבורי.

היבטים רפלקטיביים

כחוקרות יהודיות תושבות ישראל, המכירות מעגלים שונים של נופלים ונרצחים ואף כאלה שעבורם יוצרו סטיקרים, הקדשנו תשומת לב להשפעתן האפשרית של הטיות ועמדות אישיות שלנו על הניתוח והפרשנות של נתוני המחקר, תוך ניסיון לאמץ נקודת מבט מחקרית וסקרנית נטולת הטיות ככל הניתן. גם השימוש בקידוד נפרד והשוואה בין הקידודים והפרשנויות של שתי החוקרות נועד להפחית הטיות. ברם, סביר שלא ניתן לנתק את הממד האישי ממחקר זה באופן מלא.

אתיקה

המחקר התמקד בניתוח תוצרים המוצגים במרחב הציבורי, ללא מגע ישיר עם משתתפים, ועל כן לא נדרש אישור ועדת אתיקה. עם זאת, לאורך כל שלבי המחקר נשמרה זהירות מרבית בהתייחסות לחומרי המחקר, מתוך הכרה ברגישות הנושא והקשרו האישי והלאומי. על כן התיעד התמקד בעיקר בפריטים שנחשפו במרחב הציבורי. גם כשנכללו בחומר הנתונים סטיקרים שצולמו במרחבים פרטיים, מדובר בכאלו שפורסמו גם ציבורית. כמו כן, נמנענו מפרסום חומרים אישיים ופרטים נוספים על אודות מדביקי הסטיקרים, החללים שהונצחו בסטיקרים או קרובי החללים, על מנת לשמור על כבודם ופרטיותם. ההתייחסות הזהירה והרגישות באו לידי ביטוי גם בפרשנות זהירה ורגישה של הממצאים.

ממצאים

בניתוח הנתונים שנאספו עלו שלוש תמות מרכזיות, שבכל אחת מהן נמצאו ביטויים ומשמעויות אישיים ו/או ציבוריים במדבקות ההנצחה. מצאנו דגש אישי וציבורי בכל שלוש התמות, המשקפות שלושה ממדים שבהם באה התופעה לידי ביטוי: (1) מרחבי הנצחה גאוגרפיים: בין הפרטי לציבורי; (2) אתנוגרפיה של טקסטים: בין הציבורי לאישי; ו-(3) היבטים חזותיים: בין הלאומי לאזרחי.

מרחבי הנצחה גאוגרפיים: בין הפרטי לציבורי

ניתוח המיקומים שבהם הודבקו סטיקרי ההנצחה מעלה תובנה מהותית על המשמעות החברתית-תרבותית שלהם. ניתן להבחין בשני מרחבי הנצחה מרכזיים – המרחב הציבורי והמרחב הפרטי, שכל אחד מהם משקף היבטים שונים של עיצוב זיכרון קולקטיבי.

המרחב הציבורי

במרחב הציבורי, סטיקרי ההנצחה מופיעים במגוון רחב של מיקומים: החל מתשתיות עירוניות כגון תחנות תחבורה ציבורית ועמודי תאורה, דרך מבני ציבור ומסחר, ועד לאתרי טבע ונופש. תמונה 1 מדגימה את מגוון המרחבים הציבוריים שבהם הודבקו הסטיקרים.

תמונה 1: מרחבי הדבקה ציבוריים

כך למשל, בתמונה 1.1 נראה קיר סטיקרים בשדה התעופה בן גוריון, שהינו שער כניסה ויציאה סמלי אל תוך המדינה וממנה. נראה שבחירה זו במיקום הדבקה מדגישה את הרצון להנכיח את הזיכרון כבר בנקודת המפגש הראשונה עם הארץ, ולחלופין בנקודה שבה האזרח עוזב את הארץ – כמעין "צידה לדרך" של "פיסת זיכרון". תמונה 1.2, המציגה סטיקרים בשמורת הטבע נחל תבור, מדגימה כיצד מרחבי הטבע והנוף הישראלי הופכים אף הם לזירת הנצחה. הרחבת מעגל ההנצחה אל מעבר לגבולות הגאוגרפיים של ישראל מודגמת בתמונה 1.3, המתעדת סטיקר שצולם במסע של בני נוער לפולין. תמונות 1.4 ו-1.5 מציגות דוגמאות לנוכחות היום-יומית של סטיקרי ההנצחה במרחב העירוני, כך שהם מודבקים על עמודים שונים ברחוב, והופכים לחלק בלתי נפרד מהנוף העירוני.

המרחב הפרטי

במקביל, תמונה 2 מציגה את תופעת ההנצחה במרחבים אינטימיים ופרטיים.

תמונה 2: מרחבי הדבקה פרטיים

תמונה 2.1, המציגה סטיקר לזכרו של אורן על דלת כניסה לבית, מדגימה את האופן שבו הזיכרון הופך לחלק אינטגרלי מהמרחב הביתי. תמונה 2.2, המתעדת מצבור סטיקרים בארון בגדים של מתבגר בן 15, חושפת את האופן שבו הזיכרון מחלחל אל המרחבים האינטימיים ביותר. תמונה 2.4 מציגה סטיקר לזכרו של טל גרושקה שהודבקה במעבדה לארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן. טל הוא קרוב משפחה של אחד מחברי צוות המעבדה, והדבקתו של הסטיקר שם ממחישה כיצד האבל "זולג" גם לעולמות העבודה האישיים – כך שגם משרדים הופכים למרחב הנצחה. תמונות 2.3 ו-2.5 מציגות סטיקרים לזכרם של אלחנן קליין ואופק ארביב על פגושי רכבים פרטיים, מייצגות תופעה ייחודית של שילוב בין המרחב הפרטי והציבורי – הרכב, שהינו רכוש פרטי, נע במרחב הציבורי, ובכך הופך לפלטפורמת הנצחה ניידת.

משמעויות חברתיות ותאורטיות

נוכחותן של מדבקות ההנצחה במרחב הפרטי והציבורי גם יחד משקפת תהליך מורכב של עיצוב זיכרון קולקטיבי. בהתאם לתפיסתו של הלבוואך (Halbwachs, 1941/1992), פרקטיקת ההדבקה הופכת את המשתתפים מצופים פסיביים לשותפים אקטיביים בתהליך ההנצחה. יתרה מזאת, ניתן לפרש את זליגתם של סטיקרי ההנצחה מהמרחב הפרטי אל הציבורי כמעין קריאה חברתית להרחבת מעגל השותפים בתהליך האבל והזיכרון (Klass et al., 2014).

כמו כן, נראה כי העובדה שהסטיקרים מודבקים לא רק במרחב הפרטי, אלא גם ואף בעיקר במרחב הציבורי, משקפת תפיסה של משמעות קולקטיבית לאובדן, המבטא טראומה לאומית משותפת, שהיא מעבר לשכול פרטי. נראה כי הנוכחות של סטיקרי ההנצחה במרחבים פרטיים וציבוריים בו-

זמנית מדגישה כיצד האבל והזיכרון בהקשר זה אינם מוגבלים עוד למרחב המשפחתי-אישי, אלא הופכים לחלק מהשיח ומהחוויה הקולקטיבית הישראלית – כמעין הרחבה של מושג המשפחה האבלה, למושג מופשט יותר של קהילת שכול רחבה.

תמה זו, הנוגעת להיבט המרחבי, מדגישה כיצד פרקטיקת ההנצחה באמצעות סטיקרים מטשטשת את הגבולות המסורתיים בין האבל הפרטי והציבורי, ויוצרת מרחב זיכרון היברידי המשקף את מורכבות החוויה הישראלית העכשווית. הדוגמאות המגוונות מהשטח ממחישות את האופן שבו הסטיקרים הופכים לכלי המשרת זיכרון אישי אך גם קולקטיבי, כלי המנכיח ומאפשר מקום לאובדן גם במרחב הפרטי וגם במרחב ציבורי.

אתנוגרפיה של טקסטים: בין הציבורי לאישי

בניתוח האתנוגרפי של הטקסטים בסטיקרי ההנצחה מצאנו שני סוגי מסרים עיקריים: מסרים ציבוריים-לאומיים ומסרים אישיים-אינטימיים. בתמה זו עלו דרכים שונות של הבניית משמעות לאובדן, שכל אחת מהן מעידה על הדגשת היבטים אחרים באובדן המשקפת גם הבניות משמעות שונות.

טקסטים עם מאפיינים ציבוריים

תמונה 3 מציגה מגוון סטיקרים שבהם הטקסט נושא אופי ציבורי-לאומי מובהק.

תמונה 3: תוכן המשקף מסרים ציבוריים

הדוגמאות בתמונה זו משקפות מספר תמות מרכזיות בשיח הלאומי, כגון זיקה לארץ ישראל ולמורשת היהודית. לדוגמה, הסטיקר לזכרו של איתי מאור (תמונה 3.1) מדגיש את החיבור בין ארץ ישראל לתורת ישראל; ציטוטו של יהונתן צור (תמונה 3.2), "אני מאמין בזכותנו על הארץ הזאת", מבטא את הקשר העמוק לאדמה; ותפיסה דומה מהדהדת גם בדבריו של רועי דאוי (תמונה 3.5): "זו ארץ ישראל שלמענה אני עושה את זה".

סקסטים אחרים חושפים זהות לאומית וערכים קולקטיביים: כך, הביטוי "עם של אריות" בסטיקר לזכרו של גיא שמחי (תמונה 3.3) מדגיש את הגבורה הקולקטיבית. אלחנן קלמןזון, שהציל מעל מאה מתושבי בארי² מצוטט בסטיקר באומרו "האמנתי במעשה הקטן שמחולל הרבה [...] רציני וניסיתי להיות אדם, להיות יהודי" (תמונה 3.4) – ציטוט המשקף את השילוב בין ערכים אוניברסליים לזהות יהודית. גם הסטיקר "כי אחים לא שוכחים" לזכרו של זיו חן (תמונה 3.6) מהדהד את הסולידריות הלאומית.

סקסטים עם מאפיינים אישיים ואינטימיים

לעומת המסרים הלאומיים-ציבוריים, תמונה 4 מציגה סטיקרים המתמקדים בפן האישי והאינטימי של הנופלים.

תמונה 4: תוכן המשקף מסרים אישיים

דוגמה לכך היא הדגשה של תווי פנים וחיוך. כמה סטיקרים מתמקדים בחיוך כמאפיין אישי: "חיוך שאומר הכל" לזכר ליאל חיו (תמונה 4.1), "ממשיכים את החיוך של הדר" לזכרה של הדר חושן (תמונה 4.2). כיוון אחר שנמצא בסטיקרים בעלי דגש טקסטואלי אישי הוא הבלטה של תכונות אופי ומהות: הביטויים "ענק בגובה העיניים" לזכר יונדב רז לווינסטיין (תמונה 4.3), "זה לא גודל השרירים אלא עומק השריטה" לזכר אליסף שושן (תמונה 4.4), ו"עיניים יפות כמו הים, נדאג שתמשיך לראות את העולם" לזכר עמרי בלקין (תמונה 4.5), מנציחים תכונות אישיות

² <https://www.globes.co.il/news/sparticle.aspx?did=1001464768>

ייחודיות. בדומה לכך, הדימוי המטאפורי "רותם, צמח המדבר, שורשים ואהבה" לזכר רותם סהר (תמונה 4.6) משקף תפיסה פואטית של זהות הנופל.

נראה כי הבחירה במסרים ציבוריים לעומת אישיים משקפת אסטרטגיות שונות של הבניית משמעות לאובדן (Neimeyer, 2001). המסרים הציבוריים מבקשים להטעין את האובדן במשמעות קולקטיבית, ובכך לעגן אותו בנרטיב הלאומי. לעומתם, בחירה במסרים האישיים מבטאת ביתר שאת את תאוריית הקשרים המתמשכים (Klass et al., 2014; Neimeyer, 2016; Oreg, 2019, 2020). המדגישה את שילוב זכרו של המת בחיי היום-יום ובזהות האבלים. הבחירה במסרים המאפיינים את המתים משקפת את הרצון לקחת הלאה, ואולי אף להנחיל לאחרים, תכונות ייחודיות של הנופלים, ובכך להמשיך באופן מסוים את הקשר עימם דרך זכרם (Oreg 2020).

היבטים חזותיים: בין הלאומי לאזרחי

הניתוח החזותי של סטיקרי ההנצחה חושף בחירות עיצוביות המשקפות גם הן ממדים שונים שיוצרי המדבקות ביקשו להדגיש, חלקם שייכים להיבטים לאומיים ואחרים להיבטים אזרחיים. תמה זו פורשת את ההיבטים הללו כפי שהם השתקפו מניתוח הממד החזותי של עיצוב הסטיקרים, בהם כאלה המשקפים מתח בין זהות לאומית-מוסדית לזהות אזרחית-פרטית. כמו הבחירות הטקסטואליות, כך גם הבחירות העיצוביות – החל מסוג התמונה, דרך הסמלים הלאומיים, ועד לשימוש באלמנטים דיגיטליים – מספקות תובנות על עיצוב הזיכרון בחברה הישראלית. להלן נציג ארבע דוגמאות לאופן שבו בחירות חזותיות שונות משקפות היבטים ציבוריים או פרטיים של הנצחת הנופלים והנרצחים.

ייצוגים חזותיים לאומיים וצבאיים

תמונה 5 חושפת מערכת עשירה של סמלים לאומיים וצבאיים.

תמונה 5: עיצוב חזותי המחובר למסרים ציבוריים – צבא ומדינה

דגלי ישראל ומדי הצבא והמשטרה משמשים כייצוג מרכזי של השירות למען המולדת. דגל ישראל מופיע כרקע בסטיקרים לזכר עדי ליאון (5.1), אלמוג שלום (5.3) וקמאי אחיאל (5.6), ומהווה אלמנט לאומי בולט בהם; ואילו הסטיקרים לזכרם של עידו זריון (5.4) ושל ברנס (5.5) מעוטרים בצבעים ובסמלים של היחידות הצבאיות שלהם, ומחזקים בכך את אלמנט השירי הצבאי.

התאריך כסמל לאומי

תמונה 6 מדגימה כיצד התאריך 7.10.23 התגבש כאייקון חזותי בעל משמעות היסטורית.

תמונה 6: עיצוב חזותי המשקף מסרים ציבוריים – 7.10.23 כתאריך איקוני

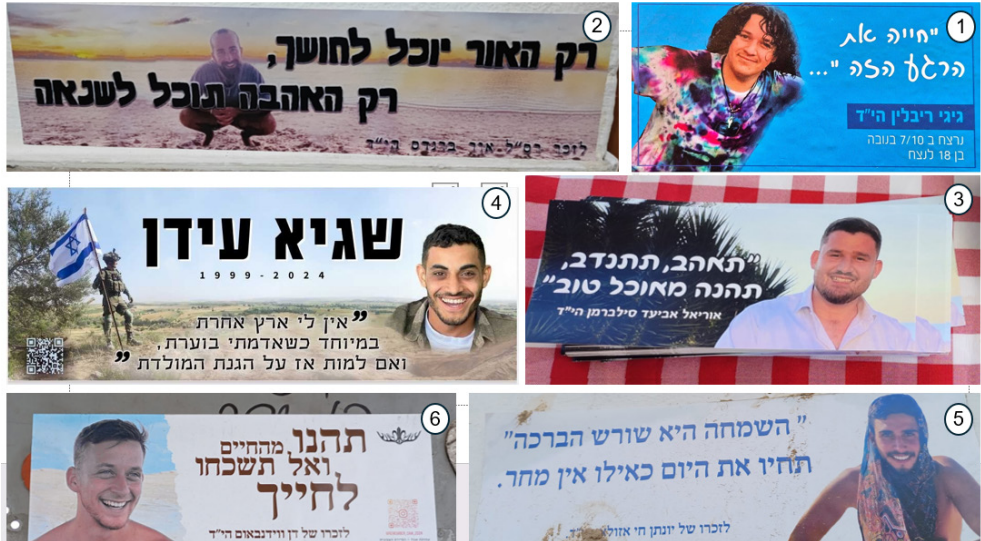

הופעתו של התאריך המוכר והעצוב בסטיקרים לזכרם של אורון ביילין (6.1), קארין ז'ורנו (6.3), אביב ברנס (6.8) ואחרים, משקפת כי הוא הפך לסמל לאומי מכונן, בדומה לתאריכים היסטוריים או למספרים סמליים אחרים בעלי משמעות לאומית, כגון המספר שישה מיליון המציין את נרצחי השואה.

היבטים אזרחיים בניתוח החזותי

תמונה 7 מציגה את הפן האזרחי והאישי של הנופלים.

תמונה 7: עיצוב חזותי המשקף מסרים אישיים

הבחירה בתצלומים אזרחיים של חיילים, כמו בסטיקרים לזכרם של אוריאל סילברמן (7.3) ואור ברנדס (7.2), מדגישה את האדם שמאחורי המדים. הסטיקר לזכר שגיא עידן (7.4) מדגים את הנצחתו של חייל בשילוב בין תמונות אזרחיות וצבאיות, אשר מגשרות בין שתי הזהויות. באופן מובן, נרצחי נובה שנהרגו כאזרחים, כדוגמת גיגי ריבלין (7.1) ויונתן חי אזולאי (7.5), מונצחים בזהותם האזרחית המלאה.

חדשנות טכנולוגית כגשר לעולם האישי

מעבר מעניין נוצר מהשימוש של חלק מהסטיקרים באייקון של קוד QR, המוביל למרחב הנצחה נוסף. המתבונן בסטיקר במרחב הציבורי מוזמן, באמצעות הטכנולוגיה, להיכנס אל המרחב האישי והאינטימי של הנופל. לדוגמה, קודי ה-QR בסטיקרים לזכרם של דן וידנבאום (7.6) ושגיא עידן (7.4) מובילים למרחב זיכרון דיגיטלי המאפשר הצצה לעולמם האישי של הנופלים, דרך מוזיקה אהובה ותכנים אישיים.

ניתוח ההיבטים החזותיים בסטיקרי ההנצחה חושף את המגוון והשונות בהבלטת אלמנטים המשקפים את האישי לעומת הציבורי בעיצוב הזיכרון הישראלי. הבחירות העיצוביות מתבטאות בשימוש בסמלים לאומיים מחד גיסא, ובייצוגים אזרחיים המדגישים את הזהות האישית של הנופלים מאידך גיסא. ניתן לשער שהבחירות השונות משקפות את הדרכים שבהן בחרו יוצרי הסטיקרים – קרוביהם וחבריהם של הנופלים והנרצחים – לשמר את דמותם, באופן המשקף את התפיסה שלהם לגבי האובדן ואת המשמעות שהם מעניקים לו.

דיון

הדבקת הסטיקרים במרחבים הפרטיים והציבוריים משקפת באופן סמלי הוצאה של המתים מבתי הקברות ומבתי האבלים, ויצירת "קשר מתמשך" חברתי וקהילתי עימם (Klass, 2006). הסטיקרים מהווים ייצוגים של קשרים מתמשכים (Klass et al., 2014), והליכה קונקרטיה ופיזית ממש לצד המתים ועימם דרך ייצוגים סמליים שלהם – תמונותיהם, אמירותיהם וזיכרונות מהם במרחב. בכל אחת משלוש התמות, בניית נוכחות הסטיקרים במרחב ובניתוח התכנים הטקסטואליים והחזותיים שלהם, זיהינו שונות בהבלטת הממד האישי לעומת הציבורי. לשני הממדים ניתן ביטוי בסטיקרים השונים, כך שישנם סטיקרים שנטו לכיוון אחד – ציבורי או אישי – ואילו אחרים כללו ייצוגים של שני הממדים.

הנוכחות של הסטיקרים במרחב הציבורי, על תוכנם ועיצובם, מחברת את החברה הישראלית בכללה לאובדנים האישיים של פרטים בחברה, ובכך מספקת אמצעי להבניית משמעויות קהילתיות וקולקטיביות לאובדן ולאסון שחלו בשבעה באוקטובר 2023 ובמלחמה שאחריה. באמצעות הסטיקרים, לא רק קרובי הנפול שחוו אובדן אישי "הולכים עם המתים", אלא למעשה החברה כולה צועדת עם מתיה בכל מקום: במסעדה, במשתלה, במשרד וברכב, בתחנת הרכבת ובשדה התעופה, בישראל ובעולם.

למעשה, הסטיקרים משמשים כלי לעיצוב זיכרון קולקטיבי, באמצעות תהליך שבו קבוצות חברתיות מבנות את זיכרוןן תוך שימוש במדיה בלתי פורמלית (Frankenburg & Oreg, 2024). בניגוד לאנדרטאות ממוסדות, שהן קבועות וסטטיות, סטיקרים הם זמניים, דינמיים ונגישים (Awcock, 2021), ובכך הם מאפשרים לאנשים פרטיים לקחת חלק פעיל בהנצחה. דרך הסטיקרים, המתים האנונימיים הופכים לדמויות מוכרות גם מחוץ למעגל המשפחה הקרובה, והאובדן הפרטי הופך לחלק מהאתוס הציבורי.

הסטיקרים אינם רק כלי הנצחה, אלא גם פרקטיקה חברתית-תרבותית שבאמצעותה החברה מעצבת את נרטיב הזיכרון שלה (Frankenburg & Oreg, 2024). בהוצאת המתים מגבולות בית הקברות והמרחבים הפרטיים והעברתם אל המרחב הציבורי, הסטיקרים משמשים הן לשימור ולהמשכות של דפוסי הנצחה קיימים, והן לעיצוב מחדש של אופן ההתמודדות הקולקטיבי עם אובדן וטראומה.

בהתבוננות על מכלול הסטיקרים שנמצאים מול העיניים כל העת, מחיר המלחמה והטבח נוכח ללא הרף ולא מרפה. עם הבחירה להדביק את הסטיקרים כך שתמונות הנפלים, תכונותיהם וציטוטיהם ילוו אותנו לכל מקום, נראה כי אנחנו נדרשים באופן סמלי להמשיך ולשאת איתנו את המתים. מאידך גיסא, ובפרט בבחירות עיצוביות שמדגישות היבטים לאומיים וציבוריים, הסטיקרים ממחישים את הרעיון של תקומה מתוך שכול, תוך הבניית המשמעות של האובדן כחלק מהסיפור הלאומי והחברתי, לצד הצער והאובדן.

במחקר זה נבחנו ההיבטים השונים בנייתוח הסטיקרים כפי שהם מונחים במרחב הציבורי, אך ורק על בסיס מה שעניי החוקרות ראו במהלך איסוף צילומי סטיקרים בתקופת המחקר. מגבלות המחקר נובעות בין היתר בכך שלא בוצעו פניות ליוצרי המדבקות ומדביקיהן – בני משפחה וחברים של הנפלים והנרצחים, על מנת לבחון את תפיסתם לגבי המשמעויות של יצירת הסטיקר והדבקתו

בהתמודדות האישית והחברתית עם האובדן והשכול. מכיוון אחר, המחקר לא בחן באופן נרחב יותר תפיסות של קהילות שונות וציבורים שונים בחברה הישראלית לגבי תופעת הסטיקרים. מחקרים עתידיים יוכלו להשלים היבטים אלו, ולבדוק את התפיסה והחוויה של הסטיקרים בקרב יוצריהם ובקרב הצופים בהם בקהילות השונות, ובחברה הישראלית בכלל. כמו כן, מאז תום איסוף קורפוס הסטיקרים למחקר זה, המשיכה להתפתח תופעת ייצור הסטיקרים והדבקתם במרחב הציבורי, וסטיקרים רבים מאוד לא נכנסו למחקר הנוכחי. מחקר עתידי יוכל לבחון תופעה זו ואת השפעותיה גם לאורך זמן, בטווח הקצר והארוך יותר.

השלכות למדיניות ולפרקטיקה

מתוך הבנה שתופעת הסטיקרים משקפת צורך קהילתי וחברתי בישראל של 2023–2025, מוצע לבחון ממדים של הסדרת מדיניות אחידה לטיפול בסטיקרים במרחב הציבורי, שתאזן בין כבוד לזיכרון ולאובדן לבין סדר עירוני. לצד זאת, מוצע לבחון אפשרות ליצור מרחבי זיכרון והדבקה פורמליים במקומות קהילתיים ובמרחבים עירוניים, ופיתוח פלטפורמות דיגיטליות להנצחה שיאפשרו את שימור הזיכרון באופן מתמשך. ברמת המדיניות המקצועית, מוצע לפתח הכשרות ייעודיות לעובדות ועובדים סוציאליים שמתמקדות בהבנת ההיבטים הייחודיים של האבל הישראלי בעת הזו, וניתן להשתמש בתופעת הסטיקרים כביטוי מוחשי לכך.

ברמת הפרקטיקה בעבודה סוציאלית, מוצע לעובדים סוציאליים בכל רמות ההתערבות (פרטני, קבוצתי וקהילתי) להשתמש בסטיקרים ככלי להתבוננות ולעיבוד של טראומת השכול, בהתאם לרמת ההתערבות הרלוונטית. ברמה הפרטנית, נציע להשתמש בתוכן הסטיקרים כחלק מתהליך ההערכה של צרכי המשפחה האבלה. ברמה הקבוצתית, יצירת סטיקרים יכולה להשתלב בתהליכי התמודדות קבוצתיים וקהילתיים עם אובדן, במיוחד בקרב קבוצות המתמודדות עם אבל קולקטיבי וטראומה, תוך מתן ביטוי אישי וקהילתי לזיכרון. ברמה הקהילתית, מוצע להשתמש בסטיקרים ככלי לדיון עם קהילות על תפקידן של קהילות כחלק מההתמודדות של יחידים ומשפחות עם אבל ואובדן. ברמה המערכתית, מוצע לבחון אפשרות לשילוב תוכניות מוסדיות מבוססות-סטיקרים שיעסקו בזיכרון, הנצחה ודרכי התמודדות עם אובדן.

נקודות מפתח

- מדבקות (סטיקרי) ההנצחה שהתפשטו במרחב הציבורי הישראלי לאחר אירועי השבעה באוקטובר 2023 ממחישים כיצד אובדן אישי מקבל ביטוי ציבורי ומוטמע בזיכרון הקולקטיבי.
- מיקום הסטיקרים במרחב משקף התמודדות עם אבל המתבטאת הן במרחבים אישיים והן במרחב הציבורי.
- עיצוב הסטיקרים ותוכנם ממחישים את האופנים השונים שבהם ניתן להבליט בהנצחה חלקים אישיים או חלקים לאומיים וקולקטיביים, ולעיתים את שניהם גם יחד.
- ממצאי המחקר מציעים כי סטיקרי ההנצחה משמשים לא רק כאמצעי זיכרון אלא גם כפרקטיקה חברתית המעצבת שיח ציבורי, וביכולתם לשמש כלי להתמודדות עם אבל ואובדן ברמה הפרטנית, הקבוצתית והקהילתית.

מקורות

- כהן, ד. (2015). בשני צירים שונים: תהליך האבל והתקשורת של הורים ואחים שכולים לאחר אבדן ילד בוגר. *מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית*, 41, 97-130.
- סלומון, ה. (2001). סטיקרים פוליטיים בישראל: הכביש כזירה עממית טעונת רגשות. *מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי*, 21, 113-144.
- Awcock, H. (2021). Stickin' it to the man: The geographies of protest stickers. *Area*, 53(3), 522-530. <https://doi.org/10.1111/area.12720>
- Awcock, H. (2023). 'Bollocks to Brexit': The geographies of Brexit protest stickers, 2015-21. In S. M. Hughes (Ed.), *Critical geographies of resistance* (pp. 138-152). Edward Elgar. https://ideas.repec.org/h/elg/eechap/20548_9.html
- Awcock, H., & Rosenberg, R. (2024). Palimpsests of trans rights: Trans-positive stickers and the contestations of transphobia in public space. *Journal of Lesbian Studies*, 28(3), 486-503. <https://doi.org/10.1080/10894160.2023.2229216>
- Barak, A., & Leichtentritt, R. D. (2015). Ideological meaning making after the loss of a child: The case of Israeli bereaved parents. *Death Studies*, 39(6), 360-368. <https://doi.org/10.1080/07481187.2014.958626>
- Basso, K. H. (1974). The ethnography of writing. In R. Bauman & J. Sherzer (Eds.), *Explorations in the ethnography of speaking* (pp. 425-432). Cambridge University Press.

- Ben-Shlomo, S., Oreg, A., & Cohen, N. (2024). Families of organ donors between Jews and Arabs in Israel during a military operation: Constructing meaning through participation in an epistemic community – Media analysis of two cases. *Death Studies*, 49(5), 566–575. <https://doi.org/10.1080/07481187.2024.2341881>
- Bloch, L.-R. (2000). Setting the public sphere in motion: The rhetoric of political bumper stickers in Israel. *Political Communication*, 17(4), 433–456. <https://doi.org/10.1080/10584600050179059>
- Blommaert, J. (2004). Writing as a problem: African grassroots writing, economies of literacy, and globalization. *Language in Society*, 33(5), 643–671. <https://doi.org/10.1017/S0047404504045014>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Chiluwa, I. (2008). Religious vehicle stickers in Nigeria: A discourse of identity, faith and social vision. *Discourse & Communication*, 2(4), 371–387. <https://doi.org/10.1177/1750481308091909>
- Cole, M. (2021). Political street stickers in resistance to biopower in Poland: The case of Krakow during the 2020 Polish presidential election campaign. *Journal of Illiberalism Studies*, 1(1), 71–88. <https://doi.org/10.53483/VCHV2526>
- Conway, B. (2010). New directions in the sociology of collective memory and commemoration. *Sociology Compass*, 4(7), 442–453. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2010.00300.x>
- Escobar, J. (2022). The role of memory practices in building spiritual solidarity for survivors of state violence. *American Journal of Community Psychology*, 69(3–4), 403–414. <https://doi.org/10.1002/ajcp.12570>
- Frankenburg, R., & Oreg, A. (2024). “As long as they remember me, I am alive”: Commemoration and memory through stickers. *Death Studies*, 48(10), 1–19. <https://doi.org/10.1080/07481187.2024.2435929>
- Gamliel, T. (2007). “Wailing Lore” in a Yemenite–Israeli community: Bereavement, expertise, and therapy. *Social Science & Medicine*, 65(7), 1501–1511. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2007.05.008>
- Gillies, J., & Neimeyer, R. A. (2006). Loss, grief, and the search for significance: Toward a model of meaning reconstruction in bereavement. *Journal of Constructivist Psychology*, 19(1), 31–65. <https://doi.org/10.1080/10720530500311182>
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory* (L. A. Coser, Ed. & Trans.). University of Chicago Press. (Original work published 1941)
- Hirst, W., Yamashiro, J. K., & Coman, A. (2018). Collective memory from a psychological perspective. *Trends in Cognitive Sciences*, 22(5), 438–451. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2018.02.010>

- Jelin, E. (2003). *State repression and the labors of memory*. University of Minnesota Press.
- Kansteiner, W. (2002). Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies. *History and Theory*, 41(2), 179–197. <https://doi.org/10.1111/0018-2656.00198>
- Kasket, E. (2012). Continuing bonds in the age of social networking: Facebook as a modern-day medium. *Bereavement Care*, 31(2), 62–69. <https://doi.org/10.1080/02682621.2012.710493>
- Klaassens, M., & Bijlsma, M. J. (2014). New places of remembrance: Individual web memorials in the Netherlands. *Death Studies*, 38(5), 283–293. <https://doi.org/10.1080/07481187.2012.742474>
- Klass, D. (2006). Continuing conversations about continuing bonds. *Death Studies*, 30(9), 843–858. <https://doi.org/10.1080/07481180600886959>
- Klass, D., Silverman, P. R., & Nickman, S. (Eds.). (2014). *Continuing bonds: New understandings of grief*. Taylor & Francis. <https://doi.org/10.4324/9781315800790>
- Neimeyer, R. A. (Ed.). (2001). *Meaning reconstruction & the experience of loss*. American Psychological Association.
- Neimeyer, R. A. (2016). Meaning reconstruction in the wake of loss: Evolution of a research program. *Behaviour Change*, 33(2), 65–79. <https://doi.org/10.1017/beh.2016.4>
- Neimeyer, R. A., Klass, D., & Dennis, M. R. (2014). A social constructionist account of grief: Loss and the narration of meaning. *Death Studies*, 38(8), 485–498. <https://doi.org/10.1080/07481187.2014.913454>
- Noy, C. (2015). *'Thank you for dying for our country': Commemorative texts and performances in Jerusalem*. Oxford University Press.
- Olick, J. K. (1999). Collective memory: The two cultures. *Sociological Theory*, 17(3), 333–348. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00083>
- Oreg, A. (2019). Milk donation after losing one's baby: Adopting a donor identity as a means of coping with loss. *Social Science & Medicine*, 238, Article 112519. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.112519>
- Oreg, A. (2020). The grief ritual of extracting and donating human milk after perinatal loss. *Social Science & Medicine*, 265, Article 113312. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113312>
- Pain, H. (2012). A literature review to evaluate the choice and use of visual methods. *International Journal of Qualitative Methods*, 11(4), 303–319. <https://doi.org/10.1177/160940691201100401>

- Prigerson, H. G., & Maciejewski, P. K. (2008). Grief and acceptance as opposite sides of the same coin: Setting a research agenda to study peaceful acceptance of loss. *The British Journal of Psychiatry*, 193(6), 435–437. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.108.053157>
- Reershemius, G. (2019). Lamppost networks: Stickers as a genre in urban semiotic landscapes. *Social Semiotics*, 29(5), 622–644. <https://doi.org/10.1080/10350330.2018.1504652>
- Reershemius, G. (2024). Leaving one's mark: Self-authorized commemorative practices in a rural semiotic landscape. *Multimodal Communication*, 13(2), 233–246. <https://doi.org/10.1515/mc-2023-0102>
- Roediger, H. L., Bergman, E. T., & Meade, M. L. (2000). Repeated reproduction from memory. In A. Saito (Ed.), *Bartlett, culture, & cognition* (pp. 115–134). Psychology Press.
- Roediger, H. L., Meade, M. L., & Bergman, E. T. (2001). Social contagion of memory. *Psychonomic Bulletin & Review*, 8(2), 365–371. <https://doi.org/10.3758/BF03196174>
- Rosen, H. E., & Kuehlwein, K. T. (Eds.). (1996). *Constructing realities: Meaning-making perspectives for psychotherapists*. Jossey-Bass/Wiley.
- Saito, H. (2010). From collective memory to commemoration. In J. R. Hall, L. Grindstaff, & M.-C. M. Lo (Eds.), *Handbook of cultural sociology* (pp. 629–638). Routledge. https://ink.library.smu.edu.sg/soss_research/1897
- Salamon, H. (2017). *Israel in the making: Stickers, stitches, and other critical practices*. Indiana University Press.
- Schwartz, B. (2009). Collective forgetting and the symbolic power of oneness: The strange apotheosis of Rosa Parks. *Social Psychology Quarterly*, 72(2), 123–142. <https://doi.org/10.1177/019027250907200204>
- Zerubavel, E. (1999). *Social mindscapes: An invitation to cognitive sociology*. Harvard University Press.